

настільки різним і настільки ж безжальним режимам – у цьому сенсі в історії Європи ХХ ст. дуже складно віднайти якусь іншу схожу політичну організацію. Німецький історик так і не сформулювала своєї відповіді на питання, у чому ж полягали причини такої жорсткості (твердості) й, водночас, гнучкості українських націоналістів?

Зауваження викликає й лексичне оформлення оповідання. Наприклад, дуже часто зустрічаються три новомодних слова-паразита, занадто популярних у гуманітарних колах як Східної, так і Західної Європи: наратив, дискурс, ідентичність. Утім, їх значення вельми аморфне й розмите, крім того, подібна лексика нерідко вживається не до місця. Для позначення відповідних понять, явищ і процесів існують куди більш звичні, усталені, зрозумілі та, найголовніше, чіткі терміни.

На завершення відзначимо, що суто фактичних помилок у праці Ф.Брудер на порядок менше, ніж в узагальнюючих роботах деяких українських авторів³. І хоча далеко не всі положення німецької дослідниці виглядають обґрунтованими, в її праці достатньо узагальнень, оцінок і висновків, що, скажімо, у позитивний бік відрізняє цю монографію від аналогічних розробок провідних польських фахівців із даного питання⁴. Загалом, у виданні представлена загальна картина історії ОУН в найважливіший період її діяльності.

¹ Bruder F. «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929–1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s. Далі за текстом у дужках посилання на сторінки цього видання.

² Кенітій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999; Його ж. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999.

³ Див., напр.: Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Л., 2003; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. – К., 2002.

⁴ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. – Lublin, 2003; Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Warszawa, 2006.

*О.С.Гозун (Санкт-Петербург,
Російська Федерація – Берлін, Німеччина)*

Яремчук В.

Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – 526 с.

Сучасна українська історіографія демонструє освоєння нових «територій», серед яких бачимо «нову інтелектуальну історію». Саме у річищі її ідей написано й монографію дослідника з Національного університету «Острозька академія» Віталія Яремчука. Вона присвячена вивченню українського минулого в історичній науці УРСР періоду середини 1950-х – середини 1980-х рр. Одразу ж зазначимо, що назва книги одночасно є вужчою та ширшою за її зміст. Вужчою, тому що «післясталінська доба» в УРСР тривала до 1991 р., а ширшою, оскільки праця охоплює проблематику не тільки змісту радянських версій минулого України, а і широкого соціокультурного ландшафту цього ідейного поля. Втім, учений достатньо переконливо обґрунтував хронологічні межі студії, як й її предмет у цілому, у вступній частині. Як доводить автор, історична наука в Радянській Україні періоду «продуктивної летаргії» (так його назвав по відношенню до відповідного часу в історіографії Радянської Білорусії Р.Лінднер) є цікавою для дослідників як «річ у собі» й з точки зору розуміння сучасного становища вітчизняної історичної науки.

Вступ містить, крім зазначеного, всі традиційні компоненти, котрі вводять читача в «лабораторію» вченого. Достатньо насиченою у змістовному плані є його «історіографічна» складова. Розкриваючи її, В.Яремчук показав, що проблематика монографії перебуває на маргінесі дослідницьких інтересів фахівців як в Україні, так і за її межами й така ситуація певною мірою є закономірною. «Хронологічна» близькість розгляду-

ваного періоду не сприяє його відстороненому вивченню, а, навпаки, породжує «зацікавлений» погляд на недавнє минуле української історіографії та стимулює відповідні студії, насичені оціночними характеристиками (здебільшого стереотипно-негативними), проте, далекими від аналітики. Авторським кредо є прагнення зрозуміти, а не, як це досі модно, засуджувати українську радянську історіографію. В.Яремчук декларує у вступі також й інші методологічні засади своєї праці, котрі важливі для розуміння подальшого її викладу. Зокрема, на думку автора, під час вивчення українського радянського історієписання післясталінського періоду слід брати до уваги не тільки політико-ідеологічні чинники, а й самовизначення істориків у розумінні їх ставлення до суспільно-політичних реалій, особливо національного курсу режиму в Україні (адже переважна більшість учених в УРСР досліджувала минуле своєї республіки, а отже, оцінювала його з перспективи останнього). Важливою уявляється також теза про виняткове значення колективних узагальнень в історичній науці СРСР, котрі висвітлювали, як твердить В.Яремчук, офіційне бачення минулого, у тому числі українського. Ті ідеї та концепції дослідників, котрі не потрапляли на сторінки таких праць, на погляд науковця, слід розглядати як вияви «неофіційної» історичної думки в Радянській Україні. Зважаючи на це, автор не ставив претензійної мети досягнути всю творчу спадщину вчених УРСР з минулого України (що, очевидно, не під силу одному досліднику). Його увагу привернули насамперед синтези національної історії й ті тексти (монографії, енциклопедичні розвідки, статті, рецензії, науково-популярні праці тощо), котрі поглиблювали подане в узагальненнях бачення минулого або виражали неортодоксальне (за автором, «неофіційне», «нонконформістське», «недирективне») історієписання. Джерельною підставою рецензованої монографії стали також документи офіційного походження (передусім постанови і рішення вищих органів влади СРСР та УРСР, що стосувалися питань історичної науки), різноманітні матеріали особового походження, судово-слідчі акти тощо. У вступі знаходимо їх стисло, але вельми інформативну характеристику. До вивчення залучено не тільки репрезентативний масив публікацій наукових досліджень українських радянських істориків, опублікованих «історіографічних» джерел, а й невідомі навіть фахівцям документи, які знайомлять читача з політикою комуністичного режиму в Україні, а також неопубліковані праці провідних українських учених.

Структуру книги підпорядковано двом принципам. По-перше, В.Яремчук вибудовує виклад так, щоб спочатку проаналізувати соціальну, а потім – інтелектуальну історію української радянської історіографії післясталінської доби. Такий підхід вбачається виправданим, оскільки, як видно з праці, студії українських радянських істориків були щільно вплетені у тодішній політико-ідеологічний та соціокультурний контекст, натомість не чинили жодного зворотного впливу на нього. По-друге, автор поділив процес українського радянського історієписання середини 1950-х – середини 1980-х рр. на два підперіоди, котрі відрізнялися деякою мірою як соціальними обставинами функціонування історіографії в УРСР, так і тим, про що писали професійні історики республіки у середині 1950-х – на початку 1970-х рр. і до середини 1980-х рр. Перші п'ять розділів праці присвячено першому підперіоду, останні два – другому.

У розділі 1-му висвітлено офіційну доктрину української історії в її еволюції впродовж хрущовської «відлиги» й «контрольованого автономізму» партійних керівників УРСР, насамперед П.Шелеста та його оточення. У розділі 2-му показано, як владні уявлення про минуле України насаджувалися в історичній науці УРСР через організацію і канали комунікації, створення певних умов професійної праці (режим доступу до джерел інформації, механізми соціального дисциплінування й заохочення дослідників). У цій же частині монографії охарактеризовано професійний та суспільно-політичний світогляд науковців Радянської України і зроблено один із найважливіших, як на нашу думку, висновків у монографії. Представники цього «цеху» поділялися на офіційних учених «з українською душею й партійним квитком» (із «подвійною лояльністю») та істориків-нонконформістів. Втім, відзначимо, що в тексті монографії ми не знайшли обґрунтування критерію підбору постатей, котрих обрано для ілюстрації окремих таких типів.

У розділі 3-му подано змістовно-концептуальний ряд, своєрідний образ офіційної української радянської історіографії середини 1950-х – початку 1970-х рр. Він висвітлений через аналіз синтетичних праць з історії України. Авторська увага прикута і до творів, що висвітлювали історію Компартії України, що дало можливість більш рельєфно зобразити ті зміни, котрих зазнала радянська історіографія в УРСР упродовж вказаного часу.

Розділ 4-й присвячено поглядам на національну історію в нонконформістській історіографії. Підрозділи цієї структурної частини описують погляди вітчизняних учених на місце їхньої Батьківщини в європейському світі у контексті українсько-російських історичних зв'язків, на козацьку тематику, процес формування української нації, національний рух та державотворчі процеси у минулому народі. Слушним, як здається, є розгляд вказаних питань на тлі поглибленої (порівняно з попереднім розділом) характеристики бачення цих же проблем в офіційній історіографії.

У розділі 5-му розглянуто трактування вченими УРСР історії української історіографії. Головною новацією в цьому сенсі, як демонструє автор, була помітна реабілітація (в розумінні поновлення доброго імені, наукової й політичної репутації) залямованих або навмисне забутих у сталінські часи українських учених-істориків.

У розділі 6-му охарактеризовано соціальну історію історичної науки в УРСР у період утвердження брежнєвсько-сусловського режиму і його українських adeptів. Зокрема показано зміни у владній доктрині минулого України в зв'язку з консервативним поворотом у внутрішньому курсі режиму (насамперед у національній політиці), що остаточно визначився в 1972 р. У цьому ж розділі окреслено й трансформації ставлення влади до історичної науки в УРСР, визначено, як вплинула політико-ідеологічна реакція на кадровий склад вітчизняних учених.

Загальний образ національної історії, як він бачився в політико-ідеологічних умовах 1970-х – середини 1980-х рр. та був утілений у найбільш фундаментальному узагальненні в українській радянській історіографії – восьмитомній (у десяти книгах) «Історії Української РСР» (1977–1979) і його російськомовній (частково переробленій) версії (1981–1985) – висвітлено в першому підрозділі розділу 7-го. В другій частині простежено зміни, котрих зазнало тлумачення вузлових питань українського минулого у ті роки.

Монографію підсумовують висновки, в яких піднята у книзі проблематика узагальнена на новому рівні – у розрізі цілої теми. Серед головних підсумкових положень праці назвемо наступні: бачення минулого України в офіційній історіографії УРСР було поглибленою, наповненою фактологічними аргументами та деякими ідеями суто історіографічного походження версією ідеологічного дискурсу. Як аргументовано показав В.Яремчук, низка історичних побудов залишалася канонічною, попри відмінні суспільно-політичні ситуації 1950-х – 1980-х рр. Історіософські підвалини гранд-нарративу становили формацийна періодизація, «класовий» чинник й ідея про виняткову роль Росії та її державних утворень у минулому українського народу, котра фактично визначалась як провідна ідея «історії Української РСР» (такий термін був канонізований на початку 1950-х рр. як заміник терміну «історія України»). Вперше в довершеному вигляді канон національного минулого було сформульовано у двотомному колективному синтезі під назвою «Історія Української РСР» (1953 – 1 т., 1956 – 2 т.). Він, як вважає автор, став фактично найважливішою (в плані впливу на наукові, науково-популярні, навчальні зображення національного минулого) книгою з української історії у післясталінській історичній науці.

В монографії добре показано, що у другій половині 1950-х – на початку 1970-х рр. в офіційному нарративі історії України простежуються істотно нові мотиви. Було знято екстремальні вияви російськоцентризму й уведено проблематику, що виразно підкреслювала національну самобутність «історії УРСР», здійснено більш чи менш ґрунтовні спроби її концептуального осмислення. До кола таких проблем слід віднести розробку цілісного бачення запорізького козацтва і концепції формування української нації, вивчення окремих феноменів її культури, констатацію наявності «державності» народу в «дожовтневу» епоху, започаткування розмови про колоніальне гноблення українців у Російській імперії та вітчизняний національний рух, обстоювання в полеміці з консервативно налаштованими дослідниками національної специфіки в історії Компартії України й опрацювання «зовнішньої політики» «суверенної» УРСР. При інтерпретації «радянської» доби пролунала помірна критика або обережні згадки про окремі «помилки», «прорахунки», «зловживання» більшовизму в Україні, котрі, однак, однобічно пов'язувалися з найбільшого з культотом особи Й.Сталіна.

Починаючи з 1972 р., всі «національні» нашарування в текстах офіційної радянської історіографії УРСР були усунуті та утвердився образ українського минулого, близький до виробленого у сталінську добу. Однак, за ступенем впровадження російськоцентричних поглядів він був навіть довершенишим. Про це свідчать передусім такі історіографічні факти, як заперечення окремими тодішніми істориками «прогресивної історич-

ної ролі» Запорізької Січі в останній період її існування, наявності української неадаптивної «державності», фактичне замовчування існування вітчизняної історіографічної традиції.

В.Яремчук переконливо довів, що в умовах потепління курсу держави щодо історичної науки у часи «відлиги» і «шелестівщини» в українському радянському історієписанні вперше з часів згортання «золотої доби» 1920-х рр. простежується таке зображення «свого минулого», котре виходило поза межі партійних директив. Зокрема на основі вивчення явищ та особливостей раннього нового часу в Україні й їхнього зіставлення з аналогічними в світі зроблено висновок про спільність плинку вітчизняної та європейської історії і відповідно фактично спростовано тезу офіційної історіографії про тісну інтегрованість її та Росії й ексклюзивне місце у цьому «тісному історичному зв'язку «старшого брата» (ідеї В.Голобуцького, О.Компан, О.Пономарьова, М.Брайчевського про «ранній» капіталізм в Україні, О.Компан – про селянські рухи кінця XV – середини XVII ст. як складові буржуазної трансформації ранньомодерної України, О.Компан та М.Брайчевського – про «український ренесанс»). Висунуто цілу низку концепцій, котрі прямо свідчили проти базових постулатів гранд-нарративу. М.Брайчевський аргументовано підважив концепцію «давньоруської народності». О.Мацюк своїм припущенням про дофедорівське книгодрукування піддав сумніву першість у цій галузі московського «першодрукаря». Висловлено цілком (М.Брайчевський) чи частково (І.Крип'якевич, Ф.Шевченко) альтернативні трактування відносин між обома народами у добу Хмельниччини і Гетьманщини, вказано на колоніальне становище економіки України в складі Російської імперії (О.Лугова), розроблено апологетично-романтичну версію історії запорізького козацтва (О.Апанович, М.Киценко й ін.). Ряд учених обґрунтовував ранньомодерне походження української нації з наголосом на етнопсихологічних факторах (О.Апанович, І.Крип'якевич) та більш традиційним підкресленням первинності економічних процесів (І.Бойко). Докладно розроблено концепцію державницького континууму і повноцінності державних утворень українського народу у «дожовтневий» період (І.Бойко, О.Апанович). Висунуто нові ідеї в царині досліджень українського руху доби революційних подій 1917 – 1920 рр.: М.Супруненко, М.Рубач, С.Королівський намагалися частково реабілітувати Центральну Раду, на противагу тлумаченню факту утворення ЗУНР як «антинародної акції української контрреволюційної буржуазії». О.Карпенко обстоював концепцію подій на західних землях України листопада 1918 р. як прогресивної «буржуазно-демократичної» й «національно-демократичної» революції.

Результатом розгортання припинених у сталінські часи студій над минулим української історичної думки стала реабілітація, включення в офіційний нарратив імен навмисне забутих чи табуйованих відомих українських учених М.Максимовича, М.Костомарова, М.Драгоманова, О.Лазаревського, Д.Багалія, Д.Яворницького, А.Кримського, а також М.Марченка, Ю.Пінчука, Р.Іванченко (Іванової), М.Шубравської та ін. Запропоновано новаторське бачення визначних пам'яток історієписання «донаукової» доби у розвитку української історіографії (М.Марченко, Я.Дзира, Ф.Шевченко), дозволено висловити альтернативні погляди на творчість і громадську діяльність офіційно затаврованих П.Куліша (С.Злупко, П.Гончарук) та М.Грушевського (І.Бойко, Є.Кирилюк, Ф.Шевченко). Хоча процес історіографічного освоєння українськими радянськими дослідниками спадщини своїх відомих попередників не означав і не міг означати всебічного й неупередженого її аналізу, як показав автор праці, він привів до якісно нової версії історії української історіографії. Замість невиразних вкраплень до «вітчизняної» (читай – російської) історіографії поставала розвинута, багата на здобутки та самотутня «українська», хай і надалі залишена в інтегральному річизці «історії історичної науки у СРСР». Прийшло також нове розуміння інтелектуальних витоків української радянської історіографії. Тепер вона розглядалася не тільки як набуток від запровадження у вивчення минулого «наукового марксистсько-ленінського вчення», а й як продовження в нібито досконалих умовах радянського ладу «прогресивних» традицій української «дожовтневої» історіографії.

Один із новаторських висновків рецензованої праці – твердження про існування в історичній науці УРСР другої половини 1950-х – початку 1970-х рр. «нонконформістської течії». Ця теза базується на присутності як її інтелектуальних виявів – нонконформістських текстів, так і елементів її соціокультурної консолідації. Головними з таких, на думку дослідника, були тісні професійні та особисті контакти поміж неуправданими

но налаштованими істориками, котрі усвідомлювали свою «інакшість», наявність «май-данчиків» для оприлюднення наукових позицій («Український історичний журнал», «Архіви України», неперіодичні збірники АН УРСР та Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, низка конференцій). Кадрову основу течії становили дослідники, що були політичними інакодумцями. До неї входили й учені з «подвійною лояльністю».

Показано, що після 1972 р. відбулося насильницьке виведення з наукового життя опозиційних істориків. Водночас було накладено табу на будь-які прочитання минулого України, котрі не узгоджувалися з визнаними нагорі. Таким чином, хоча фізично нонконформістська течія продовжувала існувати, в науковому плані вона вже фактично не діяла.

Комплексне вивчення інтелектуальних і соціальних факторів, які впливали на зображення української минувшини у післясталінську епоху, дало підстави автору для узагальнюючого погляду на його етапи. Конкретним фактичним матеріалом обґрунтовано, що періодизація української радянської історіографії минулого України середини 1950-х – середини 1980-х рр. може мати такий вигляд: 1953–1956 рр. – оформлення офіційного канону, засади котрого були вироблені в середині 1930-х – на початку 1950-х рр., на тлі перших зрушень «відлиги» соціального характеру; 1956–1972 рр. – «українізація» й засування «культу особи» Й.Сталіна у контексті історії України (з «мікрореакцією» кінця 1950-х – початку 1960-х рр. та згортанням критики «культу» з кінця 1960-х рр.); 1972–1987 рр. – реанімація російськоцентричної моделі минулого України взірця середини 1950-х рр. і часткова реабілітація сталінської диктатури.

Підсумковий висновок монографії полягає в тому, що головну роль у виробленні й утриманні образів історії України в дискурсі української радянської історіографії епохи «між Сталінім і Горбачовим» відіграло владне бачення минулого (причому його значення не зводилося суто до насадження політично вмотивованих міфів та до санкціонування «українізації» й десталінізації «своєї історії»), котре утверджувалося і підтримувалося примусовими методами. Проте до 1972 р. історична наука в УРСР мала обмежені кадрові, організаційні та ідеологічні можливості, щоб подекуди самостійно впливати на написання текстів з історії своєї республіки. Після 1972 р. вчені в УРСР були повністю усунуті від прийняття рішень щодо того, як тлумачити «своє минуле». Історія України відтак, попри відмінні для різних відтинків періоду між 1953 та 1987 рр. підходи до окремих питань, загалом залишалася незмінно російськоцентричною.

В.В.Тельвак (Дрогобич)

Font Márta, Sashalmi Endre.

Allam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól. – Pécs, 2007. – 256 l.

Фонт Марта, Шошголмі Ендре.

Держава, влада, ідеологія. Наукові дослідження про особливості російської/руської* історії. – Печ, 2007. – 256 с.

Одна з останніх монографій відомої угорської дослідниці, професора Печського університету Марти Фонт¹ та її колеги Ендре Шошголмі є симбіозом аналітичних мірку-

* У даному випадку маємо справу з лінгвістичною дилемою, яка постійно проявляється при вивченні угорцями старожитностей Русі. Монографія М.Фонт і Е.Шошголмі є доказом наявності в наукових колах Угорщини певних термінологічних сумнівів. Досі колеги із сусідньої держави не впевнені, яким чином ідентифікувати у власній мові період східнослов'янської історії IX–XIII ст. Зазвичай побутує поняття «ország» – російський. Хоча ще від кінця XIX – початку XX ст. відомий угорський історик Антал Пор із метою ідентифікації східнослов'янської спільноти впевнено використовував термін «rutén/rutének». Даний приклад міг би означати певну тематичну прив'язаність до русинської проблематики, уже відомої і досліджуваної в той період, однак зміст праці ученого переконує в іншому. А.Пор під дефініцією «rutén/rutének» розумів слов'янське населення, яке мешкало по обидва боки Карпат. Поряд із тим для означення держави Русь у текстах А.Пора зустрічаються також поняття «Orosz», «Oroszország» та ін. (див., напр.: Pór A. Magyar-rutének érinkezésesek a XIV-ik században // Századok / Titkár N.Gyula. – Budapest: Kiadja a magyar történelmi Társulat, 1904. – Évf.XXXVIII (38). – Old.935–949). До сучасної угорської історіографії, у першу чергу завдяки працям М.Фонт, проник і поступово закріплюється термін «Ruszt» – Русь,